

КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ

У 20–30-Х РОКАХ XVII ст.

Історія України, 8 клас*

Ігор КОЛЯДА, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук;

Павло ЮРЧИШИН, студент факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, м. Київ

Завдання учням: *відповісти на запитання.*

У чому виявився талант І. Сулими як полководця?

Формуючи уявлення учнів про масштаб і значення повстання І. Сулими, вчитель організовує самостійну роботу з джерелом:

«Не схотіли пани-ляхи

Попустити ї трохи,

Щоб їздили в Січ бурлаки

Та ї через пороги. –

Спорудили над Кодаком

Город-кріпосницю

Ще прислали в Кодак військо,

Чужу-чужаницю.

Їде бурлак чи комишник

Порогом-водою,

Їого лове чуже військо

Ї отдає в неволю.

Зажурились запорожці,

Що нема їм волі

Ні на Дніпрі,

Ні на Росі,

Ні в чистому полі.

Обізвався серед Січі

Курінний Сулима:

«Гей, давайте, хлопці, зварим

Вражим ляхам пива!»

Обізвався Павлюк-хорунжий:

«Допомоги дати!

Щоб ту людську перепону

Нацент зруйнувати!»

Добре Павлюк та Сулима

Ляхів частували –

Військо вибили дощенту,

Кодак зруйнували.

Як зачув це Конєцпольський,

Зібрав своє військо,

Обступили пани-ляхи

Всю Січ Запорізьку.

А ще ї взяв той Конєцпольський

З козаків данину –

Хорунжого Павлюка

Ще ї Павла Сулиму.

Та ї повезли ж у Варшаву

Павлюка ї Сулиму

Та ї на тяжку муку-кару,

Всім ляхам на диво.

Наробили вражі пани

У Варшаві дива.

Як помирав на майдані

Курінний Сулима.

А Павлюк, на диво шляхті,

Жив-здоров лишився,

Бо Замоїко Хома, писар.

За його вступився.

Повернувся Павлюк додому,

У Січ Низовую».

Завдання учням: *проаналізуйте текст народної пісні і підготуйте відповіді на запитання:*

• Якими художніми засобами змальовано неприступність фортеці та мужність козаків?

• Як невідомий автор обґрунтовує причини козацького невдоволення?

• У чому виявляється історична достовірність зображуваних подій у народній пісні?

3. Козацько-селянське повстання 1637–1638-х років.

Хід та результати козацько-селянського повстання 1637–1638-х рр. учитель висвітлює під час розповіді з використанням хронологічної таблиці і тематичної карти.

Учитель. Антипольські настрої серед козацтва зростали, причому не лише серед «випищків», а й з-поміж реєстрових козаків, які навіть ціною зради І. Сулими не домоглися собі привілеїв. Улітку 1637 р. розпочалося нове повстання, яке охопило Лівобережну і Правобережну Україну. Його керівниками були талановиті полководці – Павло Бут (Павлюк), Дмитро Гуня, Карпо Скидан, Яцько Острянин (Острианиця).

* Закінчення. Початок див. «Історія в рідній школі» № 7-8, 2018.

Дата	Подія	Зміст	Результат
6 (16 грудня) 1637 р.	Битва під селом Кумейки	На світанку 6 (16 грудня) повстали в чолі з Павлом Павлюком та Карпом Скиданом, вишикувавши 6 лав, розгорнули наступ на позиції польсько-шляхетського війська. Але біля ворожого табору вони натрапили на непрохідне болото. Коли за наказом Павлюка повстанське військо відступило і опинилось на рівному місці, на нього зненацька напала польська кіннота. Повстали встигли на швидку оточити себе возами в 6 рядів, однак їм не вистачило часу збудувати укріплений табір. Тричі вони відбивали штурми польської кінноти. Тільки за 4 разом одному з польських загонів удалося вдертися у повстанський табір, підпалити вози з сіном і порохом. Увечері Павлюк і Скидан з невеликими силами відступили з табору на Чигирин, щоб зібрати підкріплення. Керівництво повстанським військом очолює Дмитро Гуня. Бій точився до пізньої ночі. На світанку Гуня вивів повстанців з оточення і відступив до Боровиці, де з'єднався з загonom Павлюка	Поразка козаків
10 (20 грудня) 1637 року	Битва під Боровицею (біля Чигирини)	Польсько-шляхетське військо підійшло до Боровиці. Не маючи надії зломити опір повстанців силою зброї, Миколай Потоцький «ведмежа лапа» запропонував переговори. Павлюк та кілька інших ватажків, які вели перемовини з представником короля православним шляхтичем А. Киселем, повірили заповненням останнього, що король помилує їх у випадку добровільної здачі. Зимовий сейм 1638 р. зневажив обіцянку короля та А. Киселя – ватажки були страчені (голови відрубали, потім наштрикнули на кілки) у Варшаві	Поразка козаків
Квітень – травень, 1638 р.	Битва під Голтвою	Наприкінці березня 1638 р. кілька загонів повсталих запорожців, очолюваних Яковом Острянином, Дмитром Гунею і Карпом Скиданом, вийшли із Січі й рушили на Київщину та Полтавщину. Повстанці рушили від м. Кременчук вгору по р. Псел (притока Дніпра) на містечка Омельник (нині село Кременчуцького району Полтавської області) і Говтва. Отаборившись тут у перших числах квітня (старий стиль), козаки обнесли містечко і замок валом, насипали ще один вал між річками; на могилі, що стояла перед валом, спорудили шанець. Командувач коронним військом С. Потоцький підійшов під Говтву в 20-х числах квітня (ст. ст.), 5 травня (25 квітня) він здійснив невдалу спробу штурму: звівши земляний вал навпроти окопів повстанців, німецька наймана піхота та реєстрові козаки спробували оволодіти мостом через Псел проти головних воріт міста, але були зупинені артилерійським вогнем. У цей час кількатисячний загін запорожців зайшов у тил польського війська та влаштував засіки, щоб позбавити маневреності ворожу кінноту. Коли ранком наступного дня штурм поновився, козаки вдарили з однієї із засік на німецьку найману піхоту і, оскільки польська кіннота не змогла вчасно підтримати її, а в німців до вечора скінчилися набої, винищили їх майже повністю. З іншої засіки козаки вдарили на коронне військо, що розпочало наступ на козацькі шанці. Ситуація для С. Потоцького склалася безвихідна, і він відступив від Говтви аж під Лубни (його втрати, за деякими підрахунками, склали понад 3,5 тис. вояків)	Перемога козаків
Травень, 1638 р.	Битва під Лубнами	Після невдалих для повстанських загонів сутичок з поляками під Лубнами та на річці Сліпоріді основні сили повстанців, з якими були їхні сім'ї, відступили до Жовнина (нині с. Жовнине Чорнобаївського району Черкаської області), де почали будувати табір	Поразка козаків
3 (13) – 4 (14) червня 1638 р.	Битва під Жовнином	Позиції, зайняті Острянином під Жовнином, поблизу впадіння Сули в Дніпро, були невигідні. На світанку 3 (13) червня, діждавшись підходу інших частин, коронне військо Станіслава «Ревери» Потоцького та загоми князя Яреми Вишневецького почали штурм повстанських позицій переважними силами і прорвали у кількох місцях оборону, захопивши 8 гармат і багато пороху. Частина козаків полишила табір. Повстанці під керівництвом Кудри і Пешти замкнули табір і, оточивши польські кінні корогви, яким удалося до нього прорватися, приступили до їх знищення. Однак Вишневецький почав штурмувати козацький табір лише на третій раз зміг, прорвавши табір, дати змогу своїм вийти з пастки. Ніч перервала битву. Обидві сторони зазнали значних втрат. Козаки зайняли виступ на березі Сули, який майже з усіх сторін омивався рікою. Стомлене військо всю ніч працювало над його укріпленням. З тієї сторони, де не було ріки, було насипано вал. Поляки навпроти козацького валу насипали свій вал, під самим козацьким табором спорудили свої шанці, а наступного дня 4(14 червня) розпочали обстріл козацького табору. Але Станіславу Потоцькому не вдалося зламати опір повстанців. На допомогу коронному військові під Жовнин вирушив з кіннотою польний гетьман Миколай Потоцький. 10 червня у Жовнині стало відомо про наближення ворожого підкріплення. Повстанці спочатку розпочали переговори про капітуляцію, але дізнавшись про наближення з-за Дніпра загону Скидана, перервали переговори. Скидану не вдалося прорватися до оточених товаришів. У запеклій битві він був розбитий і повернувся до Чигирини. В умовах безупинних приступів поляків у ніч з 11 на 12 червня (або з 21 на 22-ге[1]) козаки Гуні спорудили міст через Сулу і перейшли на два кілометри вниз, туди, де Сула впадає у Дніпро, і в урочищі Старець, над старим Дніпровим річищем, зайняли сильні позиції, де ще майже два місяці тримали оборону. 7 серпня козаки прийняли умови капітуляції, 9 серпня розійшлися. Гуня разом із тими, хто не мав наміру капітулювати, уночі з 6 на 7 серпня разом з отаманом Філоненком пішли до Московії	Поразка козаків

Отже, зазнавши поразки у ході повстання 1637–1638 рр., козаки, очолені Д. Гунею, визнали умови «Ординації Війська Запорозького».

Завдання учням: занотувати перебіг основних подій повстання.

Уявлення про перебіг Жовнинської битви вчитель формує, організовуючи **самостійну роботу над картиною** автора Романа Ногіна «Жовнинська битва».

Завдання учням: відповісти на запитання:

- Який, на вашу думку, зображено момент битви?
- Якими засобами художнику вдалося передати драматизм події?
- Що свідчить про мужність і відвагу козаків?
- Яка роль кольорів у сприйманні картини та уявленні про битву?
- Наскільки автору, на вашу думку, вдалося передати достовірність події?

Уявлення про період «золотого спокою» вчитель розкриває під час **розгорнутої характеристики**.

Учитель. Придушивши повстання, польський уряд, магнати, шляхта розпочали фізичне винищення повстанців й жорстокий терор на українських землях. Порятунок від цього народні маси знаходили на Запорозькій Січі й на Слобожанщині й Дону.

Масові втечі й переселення козаків, міщан, селян непокоїли шляхетську Польщу, і вона вживала заходів, щоб покінчити із цим явищем.

По-перше, улітку 1639 р. спішно була відновлена Кодацька фортеця й посилений гарнізон з метою перепинити потік утікачів на Січ. На самій же Січі для контролю за діями запорожців було поставлено гарнізон урядових військ.

По-друге, Польща вимагала від московського уряду видачі українських переселенців зі Слобожанщини й Дону. Але повернути їх назад було неможливо. На нових місцях переселенці засновували слободи й міста та влаштовували на неосвоєній землі своє життя на козацький лад.

Десятилітній період після придушення козацько-селянських повстань характеризується від-

носним затишшям, хоча документи свідчать про різні форми протестів.

Отже, польський уряд вважав, що йому вдалося встановити «золотий спокій» в українських землях, але він недооцінив потенційної енергії вільнолюбивого українського народу, його прагнення до власного державного життя.

Завдання учням: Встановіть хронологічні межі періоду «золотий спокій».

Г. Опришківство.

Уявлення про рух опришків та формування змісту поняття «опришківство» вчитель формує, використовуючи **прийом доведення**.

Учитель. Осторононь національно-визвольної боротьби українського народу не залишалися й західноукраїнські землі. У Галичині, на Закарпатті та Буковині антифеодальний та національно-визвольний рух відбувався у формі опришківства. Уперше в документах опришки згадуються 1529 р. Як Запорозжя на східних землях, так Карпати на західних були опорним пунктом поборників свободи. Саме туди, в гори, тікали скривджені селяни й міщани, створювали там невеликі загони, потім спускалися з гір і нападали на маєтки шляхти, орендарів, корчмарів, лихварів. Захоплене майно зазвичай роздавали бідноті. Опришків підтримувало місцеве населення, їхня партизанська тактика з раптовими ударами давала змогу вести тривалу успішну боротьбу. На цьому етапі зброєю опришків були луки, списи, сокири (векери). З-поміж ватажків опришків відомі М. Гатала, Г. Кардаш, С. Солінка, В. Чепець та ін. Оскільки опришківство мало антифеодальний характер, то в ньому брали участь також селяни інших національностей – молдавани, поляки, словаки й угорці.

Завдання учням: визначити зміст поняття «рух опришків»;

на контурних картах показати територію поширення руху опришків.

3. Козацько-селянські повстання: причини поразок, наслідки та історичне значення.

Аналіз причин поразок козацько-селянських повстань початку XVII ст. учитель пропонує виконати через **самостійну роботу з джерелом**:

А. «Чим можна пояснити політичну безпорадність під час перших козацьких війн аж до Визвольної війни Б. Хмельницького? Політична неповноцінність козацтва була закладена в нього генетично. За походженням воно було дрібним військовим станом, який довгий час вперто боровся лише за право... служити котромусь із сюзеренів. Маючи велику військову силу, козацтво врешті-решт змусило володарів навколишніх держав рахуватись із собою, хоча заплачена за це ціна була неспівмірна з отриманим результатом. Але на більше, ніж на

самоутвердження в ролі законно визнаної військової корпорації воно так і не піднялося. Козацтво не змогло (за винятками окремих осіб з його середовища) усвідомити себе повноцінним суб'єктом суспільно-політичних відносин, господарем власної землі, відповідальною за свій народ елітою. Очевидно, що саме це було однією з головних причин трагедії козацької України» (С. Леп'явко «Козацько-селянські війни 90-х рр.. XVI ст.»).

Б. «Дві хвили козацько-селянських повстань, що прокотилися українськими землями упродовж 90-х рр.. XVI ст. – 20–30-х рр. XVII ст. закінчилися поразками. Основними причинами невдач були стихійність, неорганізованість, недосконале озброєння повстанців, локальний характер дій, мала чисельність повстанців, суперечності між козацькою старшиною і рядовим козацтвом, неузгодженість дій реєстрового та нереєстрового козацтва, нечіткість програмних установ, гнучка політика польського уряду, спрямована на розкол лав повстанців» (О. Бойко «Історія України»).

Завдання учням: аргументуйте справедливість або хибність таких оцінок.

Використовуючи **стислу характеристику і тематичну таблицю**, учитель розкриває причини поразок, наслідки та історичне значення козацько-селянські повстань:

Завдання учням: занотувати до конспекту таблицю.

IV. Закріплення та повторення вивченого на уроці.

Коллективна робота під час репродуктивної бесіди:

1. Назвіть передумови козацьких повстань.
2. Охарактеризуйте причини повстань.
3. Назвіть дати найбільших повстань
4. Чому козацько-селянські повстання зазнали поразки?
5. Перелічіть наслідки повстань.
- V. Підбиття підсумків уроку.
- VI. Домашнє завдання.
  1. Опрацювати текст параграфу.
  2. Скласти ребуси на прізвища ватажків повстань.
  3. На контурній карті показати перебіг основних подій повстань.
  4. Чому існували протиріччя між реєстровцями і запорожцями?
  5. Заповнити таблицю «Козацько-селянські повстання 20–30-х рр. XVII ст.»

	Повстання М. Жмайла	Повстання Т. Трясила	Повстання І. Сулими	Повстання П. Павлюка, Д. Гуні, Я. Острияці
передумови				
причини				
привід				
Основні події				
результати				
наслідки				
Історичне значення				

6. Ви – польський шляхтич, опишіть у листі до рідних про події «Тарасової ночі».

7. Ви – іноземний мандрівник, опишіть свої враження від фортеці Кодак.

Причини поразок	Наслідки повстань	Історичне значення
1) соціальна неоднорідність козацтва; 2) суперечності між реєстровцями і запорожцями, угодівська позиція реєстровців; 3) стихійність руху 4) локальність території; 5) військова перевага польської армії	<ul style="list-style-type: none"> • людські та демографічні втрати через ліквідації повстання, каральні загопи безжалюно винищували не тільки безпосередньо його учасників, але й мирне населення – жінок, дітей, старих. Козаки, міщани та селяни масово тікали на територію Росії, здебільшого на Дон і Слобожанщину, де їх не могла дістати шляхта; • мусили передати полякам артилерію, корогви, булави, усі військові відзнаки; • козацтво було позбавлене самоврядування. На чолі його відтепер стояв не виборний гетьман, а спеціальний комісар, призначений королем; полковниками могли бути лише польські офіцери; • суворо обмежувалася територія розселення козацтва: той, хто спробував би без дозволу піти на Запорізьку Січ, мав бути скараним на смерть; • козаки, не внесені до реєстру, оголошувалися кріпаками; • посилюлися національно-релігійне протистояння (зросли панщина, побори з міщан, утиски православних); • на Дніпрі була відбудована фортеця Кодак; в Україні тепер постійно перебувало велике польське військо; • подальша колонізація україно-російського порубіжжя, формування Слобідської України 	Козацько-селянські рухи 20–30-х роках XVII ст., ставши новим етапом національно-визвольної боротьби українського народу, сприяли, по-перше, консолідації українства, по-друге, формуванню його національної свідомості